

Дмитро Донцов

НАД ЗАГАДКАМИ МОСКОВСЬКОГО СФІНКСА (Дмитро Донцов і його ідейна програма долання «вічної Візантії»)

I

Тема Росії в українській національній свідомості та культурі має навіть не зовнішнє, а внутрішнє значення. Від XVII ст. московський світ увійшов в українську історію, духовно-церковне життя, а потім у соціальне й ментальне буття, з особливою силою. Сила ця полягала у тому, що один народ (московський), ведений деспотичною владою, відкрив для себе в історичному просторі іншого народу (українського), перед тим бездержавного, духовні й культурні джерела, які дзвеніли величчю, багатством справжньої Традиції. Ця традиція, тобто сакральні основи власної органічності, містерії етнічного розвитку слов'янства, синтез глибоких цивілізаційних нуртів, що споконвіків вирували в причорноморській Понтиді, промовляла про особливе покликання земель, які благословив на берегах Дніпра апостол Андрій, земель, що були прабатьківщиною для різних арійських народів, що животворно гамували в собі етнічні й культурні вітри зі Сходу й Заходу, історичні потоки з Півдня і Півночі.

Тоді, у XVII ст., напівтатарська Москва зрозуміла, що приєднуючи до себе Київ, вона перебирає собі якусь священну, поднадчасову місію, включається в кульмінаційні геополітичні дієства всієї Східної Європи. Раптом окраїна, відстале царство серед дрімучих лісів Євразії почало перетворюватися, перехопивши ідею Києва, в духовний центр світового православ'я. Тому з таким поспіхом і фанатизмом московські монахи й попи за підказками українських мудреців із Києво-Могилянської Академії переписували історію, перебирали давню славу і переінакшували українські культурні здобутки минулого. Власне, те, що відбувалося між Московією і Руссю після Переяславської ради 1654 р., не було ані політичним союзом двох державних утворень, ані братанням двох слов'янських народів, ані злиттям двох православних традицій. Було це *невпинним поглинанням* одним етносом животворних основ буття іншого етносу. Ніяке порівняння не буде таким точним для означення московсько-українських стосунків, як порівняння їх до взаємин між вампіром і його жертвою. Кров жертви не сприймається вампіром як якась здобич, ні, це просто

для нього живодайний струмінь насушності. Для новоімперської Московії-Росії у XVII-XVIII ст. українські духовні, історичні й культурні джерела були чимось таким, без чого вона не мислила своєї вимріяної величі. Адже ці джерела давали їй маєстатичну візію колишньої імперіяльної Київської держави, ідею великого християнського місіонерства, розвиненої церковної культури й літератури, зрештою, вироблену літературну мову, яка згодом лягла в основу нової російської літературної мови. Тільки зайнявши ці київські позиції, Москва могла говорити зі світом, насамперед із православним світом, як справжній духовно-церковний авторитет. Відтоді, за геніяльною підказкою православного малороса Інокентія Гізеля в його «Синописі», усе, що діялося й здобувалося українськими силами й українським духом, почали називати «руським» у значенні «російським». Ця легальна інкорпорація української історії – це найбільша ідеологічна і культурна крадіжка в світовій історії.

Це поглинання української традиції Московією було настільки захоплене, повне й нібито самозрозуміле (як кров для вампіра), що в пізніші часи будь-який натяк на українське сепарування, на українську оригінальність, на українське культурне й історичне право на ту ж саму традицію, традицію власне українську, завжди сприймалися московитами із **особливою ворожістю**, як якесь непорозуміння, коштунство, алогічність, як відхід і втрата чогось особливо зближеного, засвоєного, майже рідного. Відтак усі, не лише політично-військові, а й ідеологічні, інтелектуальні, культурні конфлікти у площині українсько-російських стосунків трактувалися в Московії-Росії як майже «есхатологічний злочин» (адже метою історії, за московськими ідеологами, є кінцеве й повне злиття всіх східних слов'ян), як відхід від чогось священного, від самозрозумілого й раз та назавжди утвердженого. І тому, коли доходило до збройних конфліктів між народами, Московія завжди діяла так безпощадно щодо українців, так руйнівнорозв'язливо й з такою ненавистю, яка дихала відчуттям боротьби з «останнім Злом» у її викривленій, засліпленій імперськими амбіціями свідомості. Саме така ненависть двигить у вічних прокляттях Мазепи, в абсолютному запереченні петлюрівщини (цілком демократичного українського визвольного руху), в найчорніших демонізаціях бандерівщини (цього найорганічнішого і найефективнішого вияву українського націоналізму). І нинішня війна Росії в Україні від 2014 року лише ще раз у найжахливіших і найбрутальніших формах підтверджує це.

Після «ночі бездержавності» у XVIII ст. (Є. Маланюк) український культурно-національний рух початку XIX ст., що розвивався під впливом ідей європейського романтизму, в умовах Російської імперії набув повновартісних форм **лоялізму**. За попереднє століття відбулася глибока й широка асиміляція українства російською свідомістю й культурою, базованих на православних догматах й на геополітичній візії відбудови «нової Візантії» на просторі всієї Східної Європи. Українські культурники й публіцисти, громадські діячі й урядники почували себе вірнопідданими імперії, його Царської Величності й не думали про якісь бунти чи революції. Це яскраво демонструє життя та творчість першого українського літератора, який писав живою народною мовою, – Івана Котляревського. Він – член Вольного общества любителей русской словестности, організатор 5-го козацького полку для боротьби з військами Наполеона, тобто абсолютний слуга імперії, автор оди на честь московського високородного сановника князя Алексея Борисовича Куракіна, тобто цілковитий холуй московських панів, автор лакейськи-малоросійського водевілю «Москаль-чарівник», пройнятого духом рабського схиляння перед всім московським і водночас автор гумористичної поеми «Енеїда» з травестійними описами народного життя, які захопили сучасників живою мовою й дотепами та стали закликом до культурного пробудження українства. Ця ментальна роздвоєність першого українського письменника, як і тисяч його сучасників-малоросів, перейнятих химерною візією «православно-візантійського братання» і позбавлених національної гідності, на початках національного відродження показує нам міру **морального й ідейно-інтелектуального занепаду**, в якому перебували тоді українські еліти.

Кілька поколінь української патріотичної інтелігенції протягом усього XIX ст. формувалися й діяли у свідомості та за принципами органічної повільної праці на ниві народної просвіти. Ідеологія й **програма національного руху не передбачали таких постулатів, як системна критика умов національного гноблення українців в Російській імперії, як мобілізація національної наступальності, як формування чіткої антиномії у площині «національна свобода (визволення) – імперська неволя (асиміляція)»**. У сфері культури національне самоусвідомлення українців відбувалося через різні форми партикуляції, регіоналізації власних традицій від загальноросійського світу. Великою мірою це йшло шляхами фольклоризації української свідомості. І в цьому теж виявилася

поступка українських інтелігентів російській домінанті: висока культура, велика традиція спадщини Київської Русі, колись розвинена церковна культура України віддавалися, за теорією східнослов'янської єдності, єдиному православному простору, тобто імперії-Росії. Відтак українським культурникам довелося плекати національну свідомість майже від нуля.

Ті емоційні спалахи обурення й заклики до великого національного пробудження, які інколи виривалися з уст майже самотнього поета-пророка й неймовірного візюнера, Тараса Шевченка, або тонули в загальній сонливості нації, або просто були заборонені й старанно ховалися від явного світу. Більшість його творів поширювалися лише в рукописах, поодинокі видання були рідкістю. До самої смерті у 1861 р. він залишався у себе на Батьківщині малознаним і малозрозумілим автором. Тож інерція повільної, конформістської праці, замість революційних дій, продовжувалася й надалі.

Така ситуація закономірно зродила одну велику проблему: український етнос і його культура бачилися лише як *частина, фрагмент* якогось потужного й колосального всеросійського світу, світу, що майже подібний до українського, сповнений таких самих цивілізаційних, духовних і естетичних основ та характеристик. Таким чином, відверта *опозиція* між українством і російством як умова повного українського національного визволення ніяк не формувалася аж до кінця XIX ст.

Справа ускладнилася додатково ще й тим, що від 1860-х років почав наростати український прогресистський соціалістичний рух, інтелектуальним лідером якого став Михайло Драгоманов (1841-1895). Вихований на західних та російських ліберальних ідеях, перейнятий візіями всеєвропейської космополітичної солідарності, демократичного поступу, цей надзвичайно талановитий публіцист і вчений створив нову ідеологічну парадигму для українського руху. Центральним місцем цієї парадигми було ствердження потреби орієнтуватися на передову частину всеросійського революційного руху, на російських лібералів і соціалістів, з одночасною критикою системи російського царизму як надто консервативного, імперського й деспотичного явища. М. Драгомановим і його послідовниками була запропонована нова ідеологічна формула українства: «разом із російськими лібералами і революціонерами-соціалістами проти російського царизму за майбутню федерацію України в демократизованій Російській імперії».

Така формула була подвійною ілюзією та утопією. По-перше, російські ліберали, навіть найшляхетніші (за дуже рідкісними винятками), в українському питанні (так само і в білоруському) залишалися непохитними імперіялістами і шовіністами, оскільки, за описаною нами вище логікою мислення, не уявляли собі українського історичного й культурного світу поза російським цивілізаційним колом, сприймали весь український проект, як «змову Сатани» etc. Невдовзі це підтвердили події революції в Росії 1917 – 1920 рр., коли всі росіяни, без огляду на політичні та ідеологічні розходження, об'єднувалися в один табір для війни з українством. По-друге, Російська імперія реально ніяк не піддавалася демократичному реформуванню, вона могла існувати тільки на основі максимального централізму, несвободи й деспотичної системи. І це також підтвердили події російської революції XX ст., коли владу змогли захопити саме більшовики як ультрадеспотична ідеологічна та політична сила; зрештою, це правило підтвердили події і спосіб розвитку посткомуністичної Росії: сьогодні демократія – це лише ширма для цілком автократичного, суворо ерархізованого, терористичного путінського режиму.

Цей історичний і політичний драгоманівський шлях у безвихідь поступово почали корегувати впливи Західної України, властиво Галичини, яка перебувала в складі Австро-Угорської монархії і, відповідно, не мала фатального малоросійського комплексу. Нова українська інтелігенція, яка масово почала формуватися в цьому регіоні у 1860-і роки, широко використовувала досвід національно-культурних і національно-визвольних змагань народів Середньої Європи – чехів, поляків, сербів, румунів, хорватів та ін. У підсумку в парадигму українського національного руху Галичини й Буковини були введені чіткі принципи національної унікальності, віднайдення власних етнічних коренів у слов'янських глибинах, моделювання майбутньої державної суверенності. Серед галицьких ідеологів нового покоління, наприклад, виділялися публіцист і революціонер Василь Подолинський (1815–1876) та журналіст, редактор львівського часопису «Мета» (1863–1865) Ксенофонт Климкович (1835–1881), які виступили із закликами до самостійності України, відповідно, у 1848 р. і 1863 р. (Закарпаття у той час залишилося під фатальним впливом місцевих москвофілів, які повністю заблокували зростання національної самосвідомості в краю). Хоча довший час галицькі інтелектуальний і культурницький дискурси поступалися наддніпрянському за своїм рівнем, проте поступо-

во вони зуміли стати принаймні відомими для драгоманівської інтелігенції і певною мірою скоригували її погляди. Тут важливим історичним фактором стало формування політичного й ідеологічного табору галицьких і буковинських народовців, який у 1885 р. зріс до рівня політичної партії «Народна рада», був представлений у австрійському райхстазі та галицькому сеймі. Центральним постатями в ньому були Володимир Барвінський, Анатоль Вахнянин, Омелян Партицький, Степан Смаль-Стоцький, Олександр Барвінський та Юліян Романчук. Вони поступово обмежили поширення соціалістичних впливів в українському суспільстві, випрацювали чітку національну програму його розвитку, започаткувавши якісну пресу й культурницькі організації (газети «Батьківщина», «Діло», журнали «Правда», «Зоря», педагогічне товариство «Рідна школа», «Провіта», театр «Руська бесіда» тощо), прийняли правдиві демократичні принципи в свою діяльність, ідеї традиціоналізму. Широке спілкування з політичними й культурними лідерами інших бездержавних народів Середньої Європи через різноманітні австрійські інституції швидко виробило в них **державницьке, самостійницьке мислення**. Цю програму системно почала втілювати згодом створена галицькими народовцями перша масова українська партія – Українська національно-демократична партія (1899). Відтак їм вдалося на початок ХХ ст. створити суспільні умови для повноцінного національного руху, в якому соціалістичні ідеї діяли, але винятково в якості додаткових факторів історичного розвитку. Наприклад, саме галицькі соціалісти (творчість Юліяна Бачинського (1870 – 1940), автора самостійницької праці «Ukraina irredenta» (1895) зуміли першими сформулювати політичне гасло державної незалежності України.

Найбільше в ділянці подолання ідеологічних впливів космополітичного соціалізму відзначився Іван Франко (1856-1916), колишній учень М. Драгоманова, що набагато переріс свого вчителя й наприкінці ХІХ-го – на початку ХХ-го ст. зумів не тільки дати концептуальну критику лівих ідей (статті «Соціалізм і сіціал-демократизм», «До історії соціалістичного руху», «Що таке поступ?», «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», оповідання «Хома з серцем і Хома без серця» та ін.), а й переорієнтувався у своїх філософських засадах на ідеї неоромантичної естетики та ірраціоналістичної філософії (докладніше див. про це в книзі: Баган О. *Культурологічна та націософська проблематика у літературознавчих студіях Івана Франка (Пізній період творчості: 1895 – 1907 рр.)*. – Дрогобич, 2021).

Однією з вершин галицького політичного мислення в аспекті тлумачення російської геополітичної та ідеологічної загрози можна вважати книжку Лонгіна Цегельського (1875-1950) «Русь-Україна і Московщина-Росія», що з'явилася у Львові у 1901 р. Ось головні історіософські та націологічні висновки цієї етапної праці:

«Ми переконалися:

- 1) що вже в найдавніші часи існувала племінна різниця поміж наддніпрянськими та наддністрянськими «руськими» племенами і надволжанськими в'ятичами, які мали походити «отъ ляховъ»;
- 2) що назви «Русь», «русин» і «руський» постали у наддніпрянській Україні на Київщині, то ця назва поширилася опісля на всі слов'янські племена Наддніпрянщини і Наддністріящини, завойовані київською «Руссю»;
- 3) що згодом «руськими» назвалися і московські племена, оскільки вони були завойовані «руськими» князями з київсько-руського роду;
- 4) що ті московські племена ворогували з київською «Руссю» і намагалися відірватися від «руської» держави;
- 5) що московський князь Андрій Боголюбський знищив Київ, аби підняти свою Московщину;
- 6) що із приходом татарів (монголів) окремо трималися московські князі, а окремо – українсько-руські;
- 7) що згодом король Данило з Галича спробував зібрати всі українсько-руські землі в одну державу, в єдине королівство;
- 8) що пізніше «литовсько-руська» держава охопила всі українські землі, за винятком лише Галичини, а московські землі залишились окремо;
- 9) що ця «литовсько-руська» держава ворогувала з Московією, і Москва лучилася навіть з татарами проти литовської Русі-України;
- 10) що коли згодом на Україні постало козацтво, то воно намагалось відірватися від Польщі і здобути собі самоуправу;
- 11) що славний козацький гетьман Конашевич-Сагайдачний завоював Москву;
- 12) що гетьман Богдан Хмельницький здвигнув самостійну українську державу, незалежну і від Польщі, і від Москви;
- 13) що Хмельницький тільки через необхідність пішов на спілку з Московією, а перед тим на спілку з турками;
- 14) що Москва й не думала допомагати Хмельницькому у визволенні Волині, Поділля, Галичини й Білої Русі з-під Польщі;